

Hazar Hakanlığı'nın Museviliğe Geçişi*

Omeljan Pritsak

(Çeviri: A. Tayfun Özcan)**

Hazar Hakanlığı Türkistan'daki hâkimiyetlerini Çinlilere kaptırmasından sonra Ak-Katzirler'in¹ Güney Doğu Avrupa'daki topraklarını ele geçiren Batı Göktürkler'in hanedan ailesi olan A-shih-na sülalesi tarafından yönetilmiştir. 627'de yüksek bir unvan olan Şad unvanını kazanmış olan T'ong She-hu (Yabgu)², 618 yılından 630 yılına kadar, onun oğlu da 630'lardan 640'lara kadar bölgeyi yönetti. Böylelikle bölgeye yeni gelen Batı Türkleri, tedricen Doğu Avrupa'daki Bulgar-Onogurlar'ın yerini aldı.

Yeni tehlikelere atılan diğer önemli Batı Türk kabileleri Barç (Varaç, Varaz), Kabar ve Aba kabileleriydi. En önemli rol "Damat kabile" olan Barç

* Makale 1978 yılında Harvard Ukrainian Studies isimli dergide yayımlanmış olup, Pritsak'ın bazı çalışmalarının toplanmış olduğu "Studies in Medieval Eurasian History" içinde de yer almaktadır. Biz Studies in Medieval Eurasian History isimli toplama çalışmanın içindeki makaleyi kullandık. Bununla birlikte bu çalışmada makaleler yayımlandıkları dergilerdeki sayfa numaraları ile geçmesinden dolayı her iki makalenin sayfa numaraları da birbirinin aynıdır. Çeviren.

** Arş. Gör., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Ak-Katzir/Hazar problemini hazırlamakta olduğum "Origin of the Rus" isimli çalışmamın 4-6. kısımlarında inceledim.

² T'ong She-hu ünlü Budist rahip Hüan-tsang tarafından 630 yılında ziyaret edilmiştir. Bkn. Hui-li, *The Life of Hsuan-tsang*, tran. by. Li Yung-hsi, Pekin 1959, s.43. Bizans İmparatoru Heraklius (610-641) ile Sasani Şahenshahı II. Hüsrev Perviz'e (591-628) karşı 627 yılında ittifak kurdu. Bizans kaynakları onu Ζιεβηλ olarak anmaktadırlar. Bkn. Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, St. Petersburg 1900, s.228, 252-253. Ζιεβηλ ile ilgili ayrıca bkn. Gyula Moravcsik, *Byzantino-turcica*, II. Ed., vol. II., Berlin 1958, s.130-131.

boyunda (Balç-an > Bolc-an >> Bolan) idi³. Bu kabilenin başında bulunan kişi Türkçe Beg, Farsça İhşad unvanını elinde tutuyordu ve üyeleri yönetici kabile ile evlilik ilişkisi kurmuşlardı. Kafkaslar'daki hegemonya için Araplarla vaktinden önce başlamış olan mücadele ile geçen ilk dönem Türk-Hazar tarihi boyunca bu kabilenin başbuğu vekil-i harc makamında bulunan bir askeri komutan olarak görünmektedir.

Açık bir şekilde Batı Göktürk yönetici ailesi ile ilişkili olan Türk-Hazar barışı üç büyük bölgeye sahipti. İlk bölge *Havalis* (<*Havali-As*)⁴ Doğu İranlılar'ın ticari havzası olan Aşağı Volga üzerinde bulunuyor ve Sarıgşın/Hamlık olarak anılan ikiz kenti Amol/Atıl⁵, Tarkan (As Tarkan)⁶ unvanlı bir yönetici tarafından idare ediliyordu. Hicri 104/Miladi 722-723 yılı felaketi sonrasında⁷ Hazarlar başkentlerini buraya naklettiler⁸. Batı tarafında yer alan Amol veya Sarıgşın dini ve idari merkez olurken, Doğu tarafı Atıl veya Hamlık ticari merkez oldu.

İkinci bölge Kuzey Kafkasya'da yer alan Semender/Sabir⁹ bölgesiydi. Barç boyuna mensup olan idarecisi Terek boyundaki Semender kentinde ikamet ediyordu. Üçüncü bölge olan Sarkel, Volga'nın kıvrıldığı Don ırmağının aşağısında bulunuyordu. Bölge ayrıca iki büyük nehrin ayırdığı dar boğazdan nakliyatın yapılabildiği bir geçiş noktasıydı. 834 yılı civarında soyismi Camaterus olan Bizanslı mühendis Petronas Hazar Hakanlığı hükümetinin ricasıyla Sarkel adlı bir kale inşa etti.¹⁰ Kent Hazarların ana güm-

³ Varaç/Barç ve diğerlerini "Origin of the Rus"da 4-6 kısımlarında incelendi.

⁴ Bu etimoloji için bkn Norman Golb- Omeljan Pritsak, "Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century", Cornell University press, baskıda.

⁵ İkiz kentin isimleri Norman Golb- Omeljan Pritsak, "Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century"de tartışılmıştır.

⁶ Astarkn (A.s.t.r.khan al-Harezmî) Taberi'nin kroniğinde 762-764 yıllarında Transkafkasya'ya büyük bir saldırı gerçekleştiren Türk Hazar komutanı olarak görünmektedir. *Ta'rikh*, ed.by. M.J. de Goeje, ser.3., Leiden 1879-1880, s.328. Ermeni tarihçisi Levond (VIII. yüzyıl) Ermenistan Tarihi'nde bu kişiden Raz-t'arkan olarak bahsetmektedir. (Sebeos tarafından 788'e kadar devam ettirilmiştir.) ed. by. K. Ezeanc, St. Petersburg 1900, s.132. al Ya'qubi, *Historiae*, ed. by. M.J. de Goeje, vol.II., Leiden 1883, s.446.Ra's Tarkan avrs -arsya'ya kadar geriye gitmektedir. E.G. Pulleybank, *Asia Major*, vol IX., London 1954, s.220. Ayrıca bkn. Douglas M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, s.180. dp.n. 3; V. Minorsky, *Oriens*, Leiden, 11/1958: 127-136 ve Karoly Czegledy, *Khazars Raid in Transcaucasia in 762-764 A.D.*, Acta Orientalia Hungaricae, 11/1960, s.83-86.

⁷ Bu olaylar ile ilgili olarak bkn. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, ss.62-66.

⁸ Hicri 119/Miladi 737'de başkent al-Bayza (=Sarıgşın) idi. Bkn. Ibn al-Athir, *Chronicon*, ed. by. Carolus Johannes Tornberg, vol. IV, Leiden 1870, s.234.

⁹ Semender/Sabir kabilesi Origin of the Rus'un 4-6. kısımlarında incelenmiştir. Semender kenti Kuzey Kafkasya'da Terek ırmağı kıyısındaki Kızlar mahali ile özdeşleştirilmiştir.

¹⁰ Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. by. Gyula Moravcsik, Budapest 1949, s.42 (Grekçe teks)=s.43 Eng. Trans. By. R.J.H. Jenkins, s.64 (Grekçe teks)=s.65 (İngilizce çevirisi).

rük merkeziydi ve başında Araplar'ın "Hazarlar'ın efendisi" (Sahib al- Hazar) olarak andıkları bir görevli bulunuyordu.¹¹

Barış ayrıca ırsi yolla geçip haraç ödeyen Türkçe bir unvan olan El-tebir unvanını taşıyan hükümdarları da içermekteydi. Bu gibi yedi bölge bulunduğu anlaşılmaktadır:

1. Hotzir¹² (<Akkatzir)- Hazarlar'ın yaşadıkları yerlere egemen olmasından sonra kendilerinden önce Gotlar tarafından meskun bulunan Kırım yarımadasına kaçmak zorunda kaldılar. Onların hükümdarı bir Ermeni kaynağında (Levond) Hatir-litber olarak 764 yılı olayları ile ilgili olarak geçmektedir.¹³ Başkentleri Suğdak ve Theodosia¹⁴ arasındaki kıyılarda bulunan bugünkü Planerskoe kenti olan Phullai¹⁵ kenti idi.
2. Hun¹⁶-Derbend'in kuzeyinde yer alan Sulak nehri havzasında yer tutmuş olan bozkırın ilk hâkimleri. Başkentleri Ermeni kaynaklarında Varaç'an, İslami kaynaklarda ise Balangar olarak geçmektedir.¹⁷
3. Onogur¹⁸- Kuma ırmağının aşağı kıyılarında bulunuyorlardı. Arkeologlar onların başkentlerini Madzary¹⁹ mahaliyle özdeşleştirmektedirler.
4. Turkoî- Bizans kaynaklarında IX. yüzyılda Sivers'kyj Donec (Labeledia)'e²⁰ yerleşmiş olan geleceğin Macarları²¹ olarak kullanılmıştır.

¹¹ Ibn Hurdadbih, *Kitab al-masalik va'l mamalik*, ed.by. M.J. Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, vol. VI., Leiden 1389, s.154. Omeljan Pritsak, *An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of ar-Rus*, *Folia Orientalia*, 12/1970, s.254-257.

¹² ο Χοτζήρων/ ο Χοτζήρων ismi VIII. yüzyılın son çeyreğinde Got büyük piskoposluğunda görülmektedir. Bkn. C. De Boor, *Nashtrage zu den Notitiae Episcopatumum*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 12/1891, s.531, 533-534. Χοτζήρ ve Ακατζήρ ilişkisi için bkn. Karoly Czegledy, *Bemerkunden zur Geschichte der Chazaren*, *Acta Orientalia Hungaricae*, 13/1961, s.244. Χοτζήρ ve Hazarlar ile ilgili daha fazla bilgi Origen of the Rus'un 4-6. kısımlarında verilmiştir.

¹³ <hat'ir-ilt(e)ber, Levond, ed. by. K. Ezeanc, s.132. Karoly Czegledy, *Acta Orientalia Hungaricae*, 11/1960, s.84-85.

¹⁴ Χοτζήρων piskoposluğu da Phullai'de bulunuyordu. A.A. Vasiliev, *The Gots of Crimea*, Cambridge 1936, s.97-98.

¹⁵ V.V. Kropotkin, *Iz Istorii Srednevekovogo Kryma*, *Sovietskaya Arxeologiya* 28/1. No.1./1974, s.212-218. Jonathan Shepard *Byzantine Studies*, University Pittsburg, I., No. 1., 1974, s.24-25.

¹⁶ Bu ayrıca ο Οουυρον piskoposluğunun da adı idi. Bkn. C. De Boor, *Nashtrage zu den Notitiae Episcopatumum*, s.531.

¹⁷ Arap kaynaklarındaki Balangar ile Ermeni kaynaklarındaki Varaç'an'ın aynı yerler olduğunu ilk fark eden Joseph Markward olmuştur. *Osteuropäische un ost-asiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s.16. Bu konu ayrıca Origen of the Rus'un 4-6. kısımlarında tartışılmıştır. Petrovsk kenti (şimdiki Mahaç-kala) yakınlarındaki Varaç'an kenti ile Tarku kentinin özdeşleştirilmesi de aynı yerde verilmiştir.

¹⁸ Bu ayrıca ο Οβογυρον piskoposluğunun da adı idi. Bkn. C. De Boor, *Nashtrage zu den Notitiae Episcopatumum*, s.531.

¹⁹ Bkn. N.A. Karaulov, *Sbornik Materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza içinde*, vol. 38/1908, s.20-21.

²⁰ Labeledia'nın nerede bulunduğu şu çalışmada verilmiştir. Omeljan Pritsak, *From Sabirs to Hungarians*, *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976, ss.17-30.

5. Volga Bulgar- Başkentleri Volga ırmağı üzerinde kurulu bulunan Bulgar şehriydi.²²

6. Volga Sovar- Onların da başkentleri Volga üzerinde yer alan Sovar kentiydi.²³

7. Furtas (Furt-as veya As nehri)²⁴- İslami kaynaklarda Burtas olarak anılan halkın²⁵ yaşadığı Orta Volga dolayları.

Tüm bozkır devletlerinde olduğu gibi Hazar Hakanlığı'nın da ekonomik temelini ticaret oluşturuyordu. Bundan dolayı Hazarlar ekonomik merkezlerle iyi ilişkiler kurmayı amaçladılar ve ya barış yahut da askeri yolla komşu şehir devletleri üzerinde mümkün olduğu derecede kontrol kurmaya çalıştılar. Kaynaklar Hazarlar'ın şehir devletleri üzerinde üç çeşit idare tarzlarından bahsetmektedirler. Bunlardan ilki Hazar Türkçesi'nde "Babağuk"²⁶ olarak geçen ve "Şehrin babası"²⁷ olarak kullanılan seçim yöntemi idi. Bu sistem iki önemli Kırım kenti olan Kerson/Korsun (705-710'dan 840'a)²⁸ ve Phanagoria'da²⁹ uygulanmıştır. İkinci tip idare yöntemi Hazarlar'ın Balıkçı olarak andıkları idareciyi³⁰ atama yöntemidir. Bu usul Kerç boğazında yer

²¹ Bizans kaynaklarında bu konu ile ilgili tüm kayıtlar şu eserde toplanmıştır. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II., s.321-322. Ayrıca Bkn. Omeljan Pritsak, *Yowar und --Kavar, Ural-Altische Jahrbucher*, 36/1965, s.383.

²² Volga Bulgarlar'ın İslamiyeti kabulü ile ilgili 922 yılında bölgeye seyahat etmiş olan Ibn Fadlan'ın Risalesinde oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939; A.P. Kovalevskii, *Kniga Ahmeta Ibn Fadlana o ego putesestvii na Volgu v 921-922 gg*, Harkiv 1956. Ayrıca V. Minorsky, *Hudud al'Alam*, London 1937, ss.460-461; V. Minorsky, *Marvazi on China, the Turks and India*, London 1945, ss.109-122.

²³ Savarlar ile ilgili olarak bkn. A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, ss.203-210.

²⁴ Bu etimoloji ile ilgili daha fazla bilgi The Origin of Rus'ta 4-6. kısımlarda bulunmaktadır.

²⁵ Tadeust Lewicki, *Ze studiow nad zrodłami arabskimi, Czesc III, I. Siedziby i pochodzenie Burtasow*, *Slavia Antiqua*, 12/1965, ss.1-14.

²⁶ 28. dipnota bkn. V. Minorsky 27. dipnotta verilen bilgiye katılmayarak bu unvanı yanlış bir şekilde "Babayıç (daha iyisi Babayuç) 'küçük baba' olarak Ural-Altay çevresine uygun bir isim olarak düzeltmek daha uygundur" şeklinde değerlendirmektedir. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Mongenlandes*, (Bundan sona WZKM olarak kullanılacaktır.) 56/1960, s.131.

²⁷ Bu unvan anlaşılan o ki Kırımdaki Grek kolonisi orijinlidir. Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. by. Gyula Moravcsik, s. 184 (İngilizce çevirisi s.185.) Μεχρι γαρ Θεοφιλου του βασιλωζ ουκ ην στρατηγοζ αλο των εντευθεν αλοστελλοζ, αλλ ην δ τα λαντα διοικων ο λεγομενοζ πρωτευον μετα και των επονομαζομενων πατερων της πολεωζ. "Theophilus zamanına kadar İmparator (829-842), Kerson'a hiçbir idareci gönderilmemiştir, fakat tüm idare onların "şehrin babası" diye adlandırdıkları seçilmiş bir kişinin elindeydi."

²⁸ 705 yılında Kerson Hazar Kağanı'nın tam yetki ile görevlendirilmiş Tudun unvanlı elçisi (34. dipnota bkn.)ve Zoilos isimli seçilmiş bir kişi tarafından yönetiliyordu. Theophanes, *Chronographia*, ed. by. C. De Boor, Leipzig 1883, s.378. (Sonraki referanslar bu esere verilmiştir.) Ayrıca 27. dipnota bkn.

²⁹ Unvan Theophanes'in Chronographia'sında 703 yılı olayı ile ilgili verdiği bilgiden hareketle ortaya konmuştur ki buradaki Hazar görevlisi Παπατζιν ismini taşıymaktaydı. s.373. Ayrıca 31. dipnota bkn.

³⁰ V. Minorsky, *Batgitz, Lord of the Fishes*, WZKM, 56, ss.130-137. Unvan Alan orijinlidir: Ossetian Kafy-Sar Khuyan-don-aldar. Balıkların Sahibi, Boğazın Prensi, (Minorsky, WZKM, 56, s.135.)

alan Bosporus'ta³¹ ve Taman yarımadasında bulunan Bizans kaynaklarında Tamatarka, İslami kaynaklarda Yahudiler arasında Samkarç (S.m.k.r.ş., al Yahud'da)³² ve İlk Rus kroniğinde T'mutorokan³³ adı ile geçen kentte uygulanmıştır. Üçüncü tip idare de Tudun³⁴ unvanlı Hazar yöneticisi yoluyla sağlanıyordu. Hazarlar'ın Kırım Gotya'sını idareleri altında tuttıkları süre boyunca (Özellikle 786-810 yılları arası) Kırım Gotyası'nın başkenti olan Doros bu yolla yönetilmiştir.³⁵

Bu bölgeler ve haraç veren diyarların yanında Hazar Barışı birkaç haraç veren halkı daha içermekteydi. Kağan Yusuf'un mektubuna göre (Uzun versiyon) bunlar üç Slav grubu -Ventiç (W.n.n.t.y.t.), Sever (S.v.v.r.) ki bunlar İlk Rus Kroniğine göre Polyan ve Derevlyanlar'ın soyundan geliyorlardı ve Slovene (S.l.v.y.v.n.) kabileleri- ile üç Fin grubundan -Ar, Ves (>su) ve Çeremis kabileleri- meydana geliyordu.³⁶

Hazarlar'ın en önemli ticaret yolu Don ve Volga havzalarını içinden geçerek Azov Denizi'nin kıyası boyunca ilerleyip Karadeniz, Hazar Denizi ve Aral Gölü sınırlarına geçiyordu. Avarlar'ın çöküşünden kısa bir süre sonra, dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Regensburg (Ragisbona) Batı Karolonya'nın merkezi haline geldiğinde, Viyana ve Kiev gibi yeni ticari geçiş noktalarının kurulmasıyla kıtalar arası ticaret yolu Regensburg'tan İtil kentine kadar uzandı.³⁷

Hazar Hakanlığı elinde 12.000 kişilik askeri bir kuvvet tutuyordu. Askerler İslam dünyasının Doğu İranlıları arasından (daha çok Harezmliler'den) oluşuyordu ki Arsiya olarak anılmaktaydılar. Onların komutanları Hazar Hakanlığı hükümetinde Bakan (vezir) konumunda bulunuyordu.³⁸

Dini özgürlük tüm bozkır devletlerinde olduğu gibi Hazarlar'da da bulunmaktaydı. X. yüzyılın ilk yarısı boyunca bu durumu pek çok eser vermiş olan Müslüman coğrafyacı Mes'udi doğrulamaktadır:

³¹ Theophanes, *Chronographia*, s.373. εντιλαμενοϋ Παπατζυν τον εκ προσπιου εκειδε οντα, και Βατριζιν, τον αρχοντα Βοσποτρου, ινα, οταν δηλωθη αυτοις, ανελωσιν Ιουστινιανον. "O (Hazar Kağanı) orada (Phanagoria'da) bulunan görevli Papatzys ve Bosporus yöneticisi Balgitzis'e Justinian'ı öldürmelerini haber onlara ulaştığında emretti.

³² P. Kokovcov, A. Zajaczkowski ve V. Minorsky Schechter metninde BWLSSY olarak belirtilen unvanın *balıkçı* ünvanı ile aynı olduğunu düşünmektedirler. Pavel K. Kokovcov, *Evreysko-xazarskaya perepiska v X. veke*, Leningrad 1932, ss.118-119, dpn. 6; A. Zajaczkowski, *Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim*, Crokow 1947, s.36; Minorsky, WZKM içinde, 56, s.131-132.

³³ T'mutorokan ile ilgili bkn. M.I. Artamanov, *Istoriya Xazar*, Leningrad 1962, ss.439-445.

³⁴ Bu ünvanın (Hazar)-Bulgar şekli "trun" (<tuşun) idi. A.A. Şahmatov, *Zametka ob yazıke volzskih bolgar*, Sbornik Muzeya Antropologii etnografii, Petrograd, 5/1918, ss. 398-400. Aynı dergide B.F. Manz'ın makalesi, s.288.

³⁵ Bkn. Vasiliev, *Gots in Crimea*, s.106; ayrıca bkn 28. dpn.

³⁶ P.K. Kokovcov, s.31, 1. 11-12.

³⁷ Fritz Rörig, *Die Europäische Stadt und die Kultur des Burgentums im Mittelalter*, Göttingen 1964, s.17.

³⁸ Bkn. Golb-Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents*.

Bu ülkede Hakim unsur İslamiyettir, çünkü onlar hükümdarlık ordusunu oluşturmaktadırlar. Bu ülkede onlar Arsiyah olarak bilinirler ve onlar Harezmi bölgesinden gelmişlerdir. ... Onların ayrıca Müslüman hakimleri (kudat) vardır. Hazar başkentinde yedi hakim bulunmaktadır. Bunların ikisi Müslüman, ikisi Hazarlar'ın Torah'a göre yargılanmaları için, bunların arasından ikisi Hristiyanlar'ın İncile göre yargılanması için ve birisi de Sakalibler, Ruslar ve diğer putperestlerin putperest hukukuna göre yargılanmaları içindir. Yerleşmiş kurallara göre: hiçbir bilgileri olmadığı önemli bir sorun çıktığında ilk olarak Müslüman hakimnin yanına gelirler ve dava açarlar, İslam hukukunun vereceği karara itaat ederler...

... Eğer Müslümanlar ve Hristiyanlar uzlaşırlarsa, Kağan onlara karşı duramaz...³⁹

Hazar Kağan'ı 737 yılında X. yüzyılın başlarındaki bir tarihte⁴⁰ Hazar Barışının bazı unsurları (mesela Volga Bulgarları) tarafından benimsenmiş olan İslamiyeti kabul etti.⁴¹ Hazar tahtının bir adayı da X. yüzyılın sonları kadar geç bir tarihte İslamiyeti kabul ettiğinden bahsedilmiştir.⁴² 787 yılında İznik'te toplanan VII. Ekümen Konsülü Hazar Devleti'nin VII. Piskoposluğu olarak Got Metropolitliğini arşidüklük olarak önerdi.⁴³ Bu bilgiyi veren De Boor'un "Notitia episcopatum" u olarak anılan belge oldukça kıymetlidir; çünkü bu listede Hazarya'nın yedi kısmı bulunmaktadır.⁴⁴

I

Devletleri asıl şeklini almasından sonra Hazar Devleti Avrasya politikasında belirleyici bir rol aldı. Kendilerinden önce Göktürkler'in yaptığı gibi Hazarlar, da genellikle Bizans İmparatorluğu ile müttefik olup Araplarla mücadeleye ettiler; bununla birlikte bazı dönemlerde Kırım'daki Bizans arazisine göz diktiler. İlk yüzyıllarında Araplarla Azerbaycan hakimiyeti ve İran'a uzanan ticaret yolunun kontrol altına alınması için büyük mücadeleler yaptılar.

Bizans ve Hazar Devletleri arasındaki ilişkiler hanedanlıklar arasındaki evlilik bağlarından dolayı son derece iyi bir temelde kurulmuştu. II. Justinian (685-711) Hazar Hakanı'nın kızkardeşi olan Theodora ile 698 yılında evlenmişti. V. Constantine (741-775) de vaftiz ismi olarak Irene adını alan Çiçek isimli Hazar hatunu ile 733 yılında evlendi; onların oğulları da IV. Leo veya Hazar Leo (775-780) olarak Bizans İmparatoru oldu. Bazı Bizans dini lider-

³⁹ Les Prairies d'or, ed. Ch. Pettat, vol. I., Beirut 1966, s.213, l. 8 ve s.214, l. 13; İngilizce çevirisi Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, ss.206-207.

⁴⁰ 22. Dipnota bkz.

⁴¹ Bu durum şurada tartışılmıştır. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.83-84.

⁴² Al-Istahri, *Via regnorum*, ed. by M.J. de Goeje, BGA, vol.1, Leiden, 1870, s.224; Bunun İngilizce çevirisi Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s. 97-98.

⁴³ Vasiliev, *Gots in Crimea*, s.97.

⁴⁴ Bu konuda bkz. De Boor, "Nachtrage zu den Notitiae episcopatum", s. 531, 533-34; Vasiliev, *Gots in Crimea*, s.97-101.

leri ve çok eser veren yazarlar da Hazar kökenliydi ki Constantinopol Patriği Photius (858-867, 877-886) buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu direk bağlara rağmen tarihçi Theophanes (öl.818) ve bilgili İmparator Constantine Porphrogenitus (913-959) da dahil olmak üzere hiçbir Bizanslı yazar Hazar Devleti'nin Museviliğe geçişi ile ilgili bir bilgi vermemiştir.

Hazar hakiminin Museviliğe geçişi ile ilgili olarak bilgi veren ilk Müslüman yazarlar X. yüzyılın başına tarihlenebilir ki bunlar 912'de Ibn Rüste ve 903'te Ibn Fakih'tir.

II

Daha fazlası Yahudiliğin çağdaş merkezleri olan Filistin, Irak ve Constantinopolis, Hazarlar'ın din değiştirmesi hadisesini kaçırmışlar yada kaydetmemişlerdir. İşin aslı X. yüzyılın ilk yarısında dahi hem Karaim hem de Rabban kaynakları Hazarlar'dan herhangi bir dini durum göstermeden yada işaret etmeden bahsetmişlerdir.

Mısırda doğup büyümüş, gaonic dönemin⁴⁵ en büyük bilim adamı ve Babil Yahudiliğinin lideri olan Sa'adyah Gaon (882-942) birkaç olayla ilgili olarak Hazarlar'a değinmiştir. Mesela O, "Tyre Hükümdarı Hiram"ı bir isim olarak değil, bir unvan olarak, "tıpkı Arapların lideri olan Halife gibi Hazarlar'ın hükümdarı da Kağandır"⁴⁶ olarak açıklamıştır. Ayrıca bir biblical kitabının yorumunda (Exodus: 19: 9) Sa'adyah ikinci bir ceza alana kadar melik'e söylenmeyen bir idam hükmü olan bir Hazar geleneginden bahseder⁴⁷. Bir diğer örnekte Gaon kesin olarak Isaac bin Abraham'ın Irak'tan ayrılarak Hazarya'ya yerleşmesinden bahsetmektedir.⁴⁸

Sa'adyah'ın çağdaşı olan Karait tarihçisi ve hukukçusu olan Iraklı Jacop al-Kirkisani (Ö. 940) Kitab ar-riyad ve'l-hadaik (Bahçeler ve Yeşillikler Kitabı) isimli eserinin özenle hazırladığı Genesis 9:27' kısmında Hazarlar ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

Yorumcuların pek çoğu bu kelimeyi canlılık ve güzellik olarak yorumlamaktadır. Onların görüşlerine göre Tanrı Yaphet'i, Museviliği benimseyecek olan soyundan gelenlerin Museviliğe geçmeleri için güzelleştirmiştir... Şimdi bazı diğer (yorumculara) göre bu mısralar üstü kapalı bir şekilde Museviliği benimseyen Hazarlar'ı kastetmektedir. Bununlar birlikte bazılarına göre ise Persler kastedilmektedir. Onlar daha önce yazıldığı gibi

⁴⁵ Gaonic dönem Yahudi literatürünün bir dönemine verilen isimdir. Bu dönem 589 ile 1038 yılları arasındadır. Çev.not.

⁴⁶ Abraham Elija Harkavy, *Hazarlar üzerine Rab Sa'adyah Gaon* (Ibrance), *Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut*, Berlin 1897, ss.244-45; Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, ss. 220-221.

⁴⁷ Harkavy, *Rab Sa'adyah Gaon*, ss.244-47; Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.221.

⁴⁸ Harkavy, *Rab Sa'adyah Gaon*, s.245; Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.221.

(*Esther 8:17*) Mordecai, *Esther ve Ahasuerus zamanında Museviliği benimsemişlerdir. Bu ülkenin halkları arasında pek çok Musevi vardır.*⁴⁹

X. ve XI. yüzyıllarda Karait yazarları Hazarlar'ı gayri meşru insanlar (manızer) olarak görmekteydiler. Örneğin Yaphet b. Basralı Ali'ye atfedilen bir pasajda "mamzer" terimi "Sürgün topraklarda Musevi olan Hazarlar" olarak açıklamaktadır⁵⁰. Bu kullanım Karaitler'in Musevilige geçişin iki şekli arasında kesin bir ayırım yaptıklarını göstermektedir ki bunlardan birincisi hakiki Museviler olarak bakılan II. Nebukhadnezzar'ın Kudüs'ü zaptetmesinden (M.Ö. 587) önce Museviliği kabul edenler; ikinciler ise Yahudilerden sonra dinin yayıldığı insanlardır. Bununla birlikte, kesin konumlarına rağmen, bu onlar için en iyi konumdur. Gayrimeşru olarak anılan ikincilere Amoniteler, Moabiteler ve diğerleri de dahildir.⁵¹ Sepher Yosippon ismiyle anılan X. yüzyılın ortalarında İtalya'da yazılmış popüler bir Yahudi tarih kitabında Hazarlar'dan bahsedilmesine rağmen onların Musevilige bağlılıkları ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir⁵². XIX. yüzyılda Karait bilginleri, özellikle de Abraham Firkoviç (d. 1785-ö.1874)⁵³ Hazarların Karait kökenli oldukları ile ilgili bir mit yarattılar ki bu girişim hiçbir ataya bağlanamayan X. ve XI. yüzyıllardaki Karaitler için çok uzaktır.

⁴⁹ Maximilian Landau bu kısmı şu makalede sorgulamıştır, *Hazar Sorununun Günümüzdeki Durumu* (Ibrance), Zion, 8/1943, s.96. Bu kısım Zvi Ankori tarafından çevrilmiştir. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium: The Formative Years, 970-1100*, New York and Jerusalem 1959, ss.67-68.

⁵⁰ Bknz. A. Harkavy, "Karaische Deutung des Wortes", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, Krotoschin, 31/1882, s.171; Harkavy, *Rab Sa'adyah Gaon*, ss.246-247; Ankori, *Karaites in Byzantium*, s.71-74. Bununla birlikte Yaphet'in *Bab al-Abvab'a (Derbend)'a değinmesine çağdaş olan* Jeremiah Kitabı üzerine yorumunun (Jer. 50:21,25) dini kısmında bahsedilen "İsrail kralı" Musevi olmuş olan Hazar hükümdarıdır. Bab al-Abvab'a (Derbend) eşzamanlı göndermesinde İsrail kralına değindiği dini bir kısma sahiptir. Bu yoruma şurada değinilmiştir. A. Harkavy, *Rus'i ruskie v srednevekovoj evrejskoj literature*, Vosxod (St. Petersburg), 2/1882, ss.239-51; Ankori, *Karaites in Byzantium*, ss.77-78.

⁵¹ Ankori, *Karaites in Byzantium*, ss.72-73.

⁵² A. Harkavy, *Skazaniya evrejskix pisatelej o Xazarax i xazarском carstve*, Trudy Vostochnogo otdeleniya, St. Petersburg, 17/1874, ss. 298-300 (text), 301(Rusça çevirisi): (Ibrance bir kısım) Togarma on kabileyi (içermektedir), onlar Kozar, Paşinak, Aliqanus (=Uluçi), Bulgar, Rağbina (?), Turqi, Kuz (Oğuz), Zikhus, Ungari ve Tilmastir. Onların hepsi kuzeyde yaşamaktadırlar ve ülkeleri onlardan sonra ad almıştır. Onlar Hitl yani Atl (Volga) nehri yakınlarında yaşamaktadırlar, fakat Ungari, Bulgar ve Pusinak Danubi (Tuna) ad: ile anılan büyük nehrin boyunca yaşarlar. Josippon'un Arapçasında ise "Togarma on kabileden (oluşur). Onlar al-Hazar, al-Baganaq, al-as-Alan, al-Bulgar...Kyabar, Ungar, Talmis... Onların hepsi kuzey kısımlarda yaşamaktadırlar ve onların ülkeleri onlardan sonra ad almıştır. Onların bazıları Atil nehri boyunca yaşarlar. Fakat al-Bulgar, al-Baganaq ve Ungar Danuin (Tuna) dağları aralarında yaşarlar. Harkavy, *Skaniya evrejskix pisatelej*, ss.333-34.

⁵³ A.S. Firkoviç hakkında bknz. Ananians Zajackowski, *Karaims in Poland: History, Language, Folklore*, Science, Warsaw, The Hague and Paris 1961, ss.84-88; ayrıca bknz. Ankori, *Karaites in Byzantium*, ss.58-65.

III

Modern Rabbani bilim adamları Hazarlar'ı ve onların din değiştirmelerini idealize etmeye devam etmektedirler⁵⁴. Bu durum en fazla da Hazarların din değiştirmelerini Musevi Tarihinde merkezi bir noktaya koyan Judah Halevi'de (d.1075-ö. 1141) görülmektedir. Ortaçağlar'ın en başta gelen Yahudi şairi ve düşünce adamı olan Halevi, o esnada Müslümanların elinde olan; fakat Yahudi topluluğunun ve entelektüel hayatının canlı bir şekilde devam ettiği Endülüs kenti Toledo'da doğdu ve büyüdü. Mutlu "*Wanderjahre*"den sonra genç Yahudi "*Recoquista*" boyunca bir diğerinin ardından diğer bir Yahudi topluluğunun katledildiği Hristiyan Toledo ile yüz yüze geldi. Platonik diyalog stili ile Arapça olarak yazılan "Kitab al- hucca va'd-dalil fi nasr ad-din ad-dalil (Küçümsemmiş inançların müdafaasında deliller ve uzmanlıklar kitabı) isimli kitabı daha çok Kuzari ismi ile bilinmektedir⁵⁵. Çalışma sadece Aristo felsefesine bir Yahudi karşı çıkması değil; aynı zamanda orijinal ve bazı bilim adamlarının söylediği gibi, dini üstünlüğünün tartışıldığı Yahudiliğin geçerli kavramlarını ortaya koymaktadır. Yahudi peygamberciliğinin ve kabul edilmeyen ümitlerin yeniden canlanması döneminde yazılan eserinde Halevi, din değiştiren Hazar hükümdarını, karşılıklı konuşmasında merkezi bir kahraman haline getirir ve böylece Yahudi tarihinde kenarda bir konu olarak duran Hazarların din değiştirmelerini önemli bir hadise olarak terfi ettirir. Kuzari'nin iki pasajı bu değerlendirmemiz ile ilgilidir:

I. Devlete filozofların ve diğer dinlerin takipçilerinin ve hatta (Musevi) din adamlarının İsrail'in huzuruna karşı saldırılarına karşı getirdiğime ne gibi bir savları ve cevapları olduğunu sordum. Bu bana Hazarlar'ın hükümdarıyla kalan Rabbi din adamlarının daha önce duyduğum bazı savlarını hatırlattı. İkincisi tarihi kayıtlardan bilebildiğimiz kadarıyla Musevilğe geçiş 400 yıl civarında önce olmuştur. Ona bir rüya geldi, melekmışçesine olan kişi buyurdu "Senin düşünce tarzın kesinlikle yaratıcı için çok hoştur, fakat senin tarzın doğru yol değildir." O bu ana kadar Hazar dinine çok bağlı bir kişi idi, öyle ki kendini tapınak görevlerine ve kendini adamaya vakfetmişti. Bu duruma karşın melek tekrar geldi ve tekrarladı: "Senin düşünce tarzın kesinlikle

⁵⁴ Bknz. Bernard D. Weinryb, *The Beginnings of East-European Jewry in Legend and Historiography*, in *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Leiden 1962, ss. 445-502.

⁵⁵ Bu çalışma XII. Yüzyılın ortalarında Judah b. Tibbon tarafından İbranice "Sepher ha-hokhahah we-ha re'ayah le-hagganat ha-dat ha-bezuyah" adı altında çevrilmiştir, bu çeviri ve orijinal metin "Sepher ha-Kuzari" veya "Kuzari" ismi ile bilinmektedir. Arapça orijinalinin (Unicum Codex Bodleiana Hebraica, no.284'ten) ve Ibn Tibbon'un çevirisinin (Codex Parisensis, no.677'den) edisyon kritiği Hartwig Hirschfeld tarafından yayımlanmıştır. Hartwig Hirschfeld, *Das al-Chazari des Abu-I Hasan Jehuda Hallewi im Arabischen Urtext sowie in der Hebraischen Übersetzung des Jehuda ibn Tibbon*, Leipzig 1887. Hirschfeld Kuzari'yi Almancaya çevirmiştir. Hartwig Hirschfeld, *Das Buch al-Chazari: Aus dem Arabischen des Abu-I Hasan Jehuda Hallewi*, Breslau 1885. Hirschfeld tarafından yapılan ilk İngilizce çeviri ise 1905 yılında yayımlanmıştır. En son yayım ise Henry Slominsky'nin önsözü ile 1964 yılında yayımlandı: *Judah Halevi- The Kuzari (Kitab al Khazari): An Argument for the Faith of Israel*, New York 1964.

yaratıcı için çok hoştur, fakat senin tarzın doğru yol değildir." Bunun üzerine o farklı inançlar ve dinler üzerine kafa yormaya başladı ve sonunda (o) diğer pek çok Hazar ile birlikte Museviliğe geçti⁵⁶.

II. Bundan sonra Hazar, Hazar tarihinde de belirtildiği gibi, Warşan dağındaki vezirine kendisini Tanrı'ya ibadet etmeye teşvik eden rüyasının gizemini ve tekrarlanmasını anlatmaktan endişe duydu. Hükümdar ve veziri, deniz kıyısındaki ıssız dağa doğru yola çıktılar ve bir gece bazı Musevilerin Sabbath'ı kutladıkları mağaraya vardılar. Onlar onlara kendi kimliklerini açıkladılar, dinlerini kabul ettiler, mağarada sünnet oldular, ve bundan sonra Musevi hukukunu öğrenmek için istekli bir şekilde ülkelerine döndüler. Onlar din değiştirdiklerini uygun bir zamanda bazı özel arkadaşlarına açıklayıncaya kadar sakladılar. Sayıları arttığında bunu halka açıkladılar ve Hazarların geri kalanı da Museviliği kabul etti. Onlar bazı kişileri pek çok ülkelere bilgiler ve kitaplar getirmesi için bazı kişileri de Torah'ı öğrenmesi için gönderdiler. Onların kayıtları ibtişamlarını, düşmanlarını nasıl yendiklerini, ülkelerini nasıl ellerine geçirdiklerini, büyük hazineleri nasıl koruduklarını, aynı zamanda da yüzbinlerce kişilik orduya (nasıl. Çev.) ulaştıklarını, inançlarını nasıl sevindiklerini ve Mouses tarafından yapılmış Tabernacle'a benzeyen bir yapının inşa edildiği Kutsal Tapınağa nasıl bir sevgi besledikleri gibi başarılarından da bahseder...⁵⁷

I

Niçin Hazarlar'ın Museviliğe geçişleri hem çağdaş Yahudi literatüründe hem de çok gelişmiş ve iyi korunmuş Müslüman ve Bizans literatüründe değinilmemiş bir konudur? Bu konudaki sessizlik oldukça şaşırtıcıdır; çünkü Bizans ve Müslümanlar, daha sonra Frank, Bizans ve Müslümanlar kadar güçlü hale gelen, Hazar devleti ile iyi veya kötü olsun güçlü ilişkilere sahiplerdi ve onlar kesinlikle Hazar devleti'nin faaliyetleri ile ilgilenmiş olmalıydı. Şimdi çağdaş dönemlerde çok önemli olarak görülmüş olan bu olaydaki ilgi eksikliğine bakalım.

II

Daha sonraları Slavlar'ın dini lideri olacak olan Constantine X. yüzyılın ortalarında bir yerde olan bir tarihte Hazar Hakanının sarayına bir misyon ile görevlendirilerek gitti⁵⁸. Orada, 860'tan önceki bir tarihte, din ve vaftiz üzerine bazı

⁵⁶ Hirschfeld'in redaksiyonu ile. Hartwig Hirschfeld, s. 3. (İbranice çev.; Arapça orijinali kayıptır.) =s. 35 (İng. Çev. H. Hirschfeld, 1964)

⁵⁷ Hirschfeld'in redaksiyonu ile. Hartwig Hirschfeld, s. 67 (Arapça metin)=s.68 (İbranice çeviri)=s.82 (İngilizce çeviri H. Hirschfeld).

⁵⁸ Dindar Constantine'nin görevi ile ilgili olarak bkz. Francis Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius*, New Brunswick, N.J. 1970, ss.49-72; F. Dvornik, *Les legendes de Contanti et de Methode, vues de Byzance*, Prague 1933, ss.148-211.

tartışmalarda bulundu, fakat Hazarya'daki Musevi dini hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Hazarlar'ın Musevilğe geçişleri ile ilgili en erken bilgiyi Westphalya'daki Corvey manastırında bir Fransız Benedikt rahibi olan Aquitaineli Druthmar vermiştir. Bu bilgi Druthmar'ın 864 yılında Matthew 24:14. ayetin yorumlanması kısmında bulunmaktadır. O şöyle yazmaktadır:

Şimdiki zamanda dünyada Hristiyanların (aralarında) yaşamadığı hiçbir ulus bilmiyoruz. Sadece çok savaşçı olan bir tek kabile vardır ki onlar Hun neslinden gelen ve kendilerini Hazar olarak anan Gog ve Mogog ülkesindekilerdir. Alexander onların etrafını bir duvarla çevrelemiş ve onlar kaçmışlardır ve onların hepsi Musevilği benimsemişlerdir. Bununla birlikte aynı irka mensup olan Bulgarlar da son zamanlarda Hristiyan olmuşlardır⁵⁹.

Druthmar'ın verdiği bilgiler kesin olmasından dolayı Hazarlar'ın din değiştirmesini onun çalışmasının yazılmış olduğu 864 yılından önce gerçekleştiğini varsayabiliriz.

III

Hazarlar'ın din değiştirmesi ile ilgili Halevi'nin Kuzarisinden ayrı, çağdaş olmayan diğer üç hikaye daha vardır. Bunlar en iyi şekilde epik hikâyeler olarak karakterize edilebilir. İki İbranice ve biri Arapça olarak günümüze gelmiştir.

İki İbrani hikâyesi XII. yüzyılın başlarında yazılmıştır, çünkü 1090'dan 1105 yılına kadar Barcelona'da Haham olarak görev yapmış olan Juhudah b. Barzillai al-Bargeloni (an-Nasi) kutsal günleri ve şölenleri Yahudi takvimine göre tespit ettiği eseri "Sepher ha-'ittun" de onlardan bahseder⁶⁰. İbranice hikâyelerden birisi Hazar mektuplaşması olarak anılan ve Hasday b. Şaprut (d.915-ö.970)'un Hazar hükümdarına mektubunu ve onun da cevabının iki versiyonunu içerdiği mektuplaşmada görülmektedir. Tartışmaları devam eden mektuplaşmanın gerçekliği konu dışıdır, çünkü din değiştirme hikâyesi çağdaş devlet kayıtlarından ziyade epik bir hikâyeden alınmıştır. Hakan Yusuf'un kısa cevabı olan ilk versiyona göre din değiştirme şöyle olmuştur⁶¹:

1. Bir melek rüyasında ona göründü ve şöyle söyledi: "Oh Bol(çan)⁶² Tanrı beni sana şunu söylemem için gönderdi: Senin duanı ve isteğini işittim.

Gürcü dindar Abo'nun (ö. 786) görevi ile ilgili olarak da bkz. Paul Peeters, *Les Khazars dans la passions de S. Abo de Tiflis*, *Analecta Bollandiana*, Brussels, 52/1934, ss.21-56.

⁵⁹ "Nescimus iam gentem sub in qua Christiani non habebantur. Nam et in Gog et Mogog, quae sunt gentes Hunorum, quae ab eis Gazari vocantur, iam una gens quae fortior erat ex his quas Alexander conduxerat, circumcissa est, et omnem Judaismum observat. Bulgari quoque, qui et ipsi gentibus sunt, cottidie baptisantur." *Maxima bibliotheca veterum patrum Lugdun*, Leiden, 15/1677: 158= J.P. Migne, *Patrologiae Cursus completus*, Series Latina, vol.106, Paris 1864, col. 1456.

⁶⁰ Kokovcov, *Evrejsko-xazarskaja perepiska*, ss.127-28. (Rusça çeviri ss.128-31)

⁶¹ Hikâyeden anlaşıldığı kadarı ile iki versiyon arasında büyük fark bulunmamaktadır.

⁶² Bolan (bilim adamlarının normalde kullandıkları doğru olmayan şekli ile Bulan özel isimden ziyade bir kabile ismidir. L'li şekil (Bolan) Türkçe olmasına karşın iç'li şekil Hun-Hazarcâ ile ilgilidir. Bu durum ile ilgili (Altay dilcileri "lambdaicism" derler) bkz. O. Pritsak, *Der Rhotazismus und Lambdaismus*, *Ural-Altäische Jahrbücher*, 35D/1964: 337-49. Hun-Hazar şekli şurada

Ve bu yüzden seni kutsuyor ve güçlendiriyorum, devletin yüzyıllarca devam etsin ve düşmanların üzerine galip gelesin. Şimdi ayağa kalk ve Tanrıya dua et." O böylece yaptı ve melek ona ikinci kez görüldü ve şöyle söyledi: "Senin davranışlarını gördüm ve hareketlerini onayladım. Beni tüm kalbinle destekleyeceğini biliyorum. Sana emirler, kanun ve hüküm vermek istiyorum ve eğer benim emirlerime, kanunuma ve hüküme uyarsan seni kutsayacak ve güçlendireceğim." O meleğe cevap verdi: "Efendim, kalbimin maksadını biliyorsun ve sen benim içimi araştırabilirsin ve sen benim tüm umutlarımı sana bağladığımı biliyorsun. Fakat hükmettiğim halk inançsızdır. Onların bana inanıp inanmayacaklarını bilmiyorum. Eğer gözlerinde bir lütuf görürsem ve merhametin üzerimde olursa, arada sırada onların hükümdarının oğluna⁶³ gözükersen, o bana bu görevde yardım edebilir." Tamamen kutsal olan kutsanmış olsun- onun ricalarına cevap verdi ve hükümdarın oğluna rüyasında görüldü. O sabah uyandığında hükümdarın yanına gitti ve gördüklerinden bahsetti. Sonra hükümdar tüm prenslerini, kölelerini ve tüm halkını bir araya toplayarak onlara bundan bahsetti. Onlar bunu kabul ettiler ve inancı kabul ettiler, bu yüzden Shekhina'nın (Tanrı'nın varlığı) koruması altına girdiler. Melek ona tekrar görüldü ve şöyle söyledi: "Cennet ve hatta cennetlerin de cennetleri beni içine alamaz, ama sen (bu durumda bile) benim adıma bir sinagog yapmalısın." O da şöyle karşılık verdi: "Dünyanın efendisi, istediğim gibi bir bina yapabilecek altınım ve gümüşüm olmadığından dolayı utanıyorum." O (Melek) cevap verdi: "Güçlen ve mert ol! Yanına tüm ordunu al ve Dar-ı Alan (Daryal geçidi) ve Erdebil'e (Azerbaycan'da) doğru git. Onların kalplerine sizden önce korku ve kargaşa yerleştirecek ve onları sizlerin ellerine geçireceğim. Sana iki ambar hazırladım, biri gümüş birisi de altından. Senin yanımdayım ve nereye gidersen git (her yerde) seni koruyacağım. Yağma mallarını al, başarı ile geri dön ve benim adıma bir sinagog yap." O ona (meleğe) güvendi ve ne emretti ise onu yaptı. Savaşta, kentlere meydan okudu ve güvenli bir şekilde döndü. Sonra (kazanılmış) malları kutsadı ve onlardan: çadırlar, sandık, şamdan, masa, kutsal bir sunak ve kutsal kaplar yaptı. Bugüne kadar bunlar tamamen gelmiştir ve benim korumam altındadır.⁶⁴

II. Sonra onun ünü geniş bir alana yayıldı. Edom (Bizans) ve İsmaililer'in (Müslümanlar'ın) hükümdarları kendisini durmuşlar ve onu kendi dinlerine geçmesi amacını taşıyan bazı âlimleri de içeren büyük zengin-

Ta'rih al-Bab wa Sarvan, ed. V. Minorsky, A History of Sharvan and Darband, Cambridge 1958, s.17: "288 yılında Hazarlar kralları (malikh) K.s.' b. Bolçan (biğ'n) al-Hazari ile Bab al-Abvab'a (Derbend) saldırarak için Ragib ayında (Ağustos 901) geldiler. Muhammed b. Haşim ve onun al-Bab'taki (=Derbend) gazileri onlarla savaştılar ve Tanrının yardımı ile onları püskürttüler ve yendiler." s.42.

⁶³ Metinde ifade "prens" olarak geçen bu ifadeyi biz hükümdar oğlu olarak düzelttik. Çev.not.

⁶⁴ Kokovcov, Evrejsko-xazarskaja perepiska, s.21, 1. 5, ve s.22,1. 6 (Rusça çevirisi, ss.75-77.)

lik ve hediye dolu elçilik heyetlerini kendisine gönderdiler. Fakat hükümdar çok bilge idi ve bir İsrailiyi araştırmalar, bilgi toplamak ve incelemeler yapmak için gönderdi. Sonra o kendi dini hakkında tartışma yapabilmek için destanlarla geri döndü. Onların her biri rakiplerinin iddialarını yalanladılar ve bu yüzden ortak bir fikirde buluşamadılar. Hükümdar bunu gördüğünde onlara şöyle söyledi: "Evinize gidin, üçüncü gün sizi çağıracağım ve buraya geleceksiniz." İkinci gün hükümdar Hristiyan rahibi çağırttı ve ona sordu: "Edom krallığının diğer krallıklar arasında en büyük olanı olduğunu biliyorum ve onun dininin de saygıdeğer bir din olduğunu kabul ediyorum. Senin dininden de çoktandır hoşlanıyorum. Fakat sana doğruyu söylemen için soruyorum: eğer birisi İsrail dinini diğeri ise İsmaililer'in dinini kabul etse hangisi daha muteberdir?" Papaz ona cevap verdi: "Efendimiz hükümdarımız çok yaşasın! Gerçeği bilin ki, tamamen kutsal olandan beri, dünyadaki hiçbir din kişiyi kutsaması bakımından İsraililerin dini ile karşılaştırılmaz, tüm uluslardan İsraili seçin..." Hükümdar ona cevap verdi: "Şimdi bana söyledin. Gerçekten bil ki sana saygı göstereceğim." İkinci gün hükümdar İsmaililerin Al-Kadı'sını çağırttı ve ona sordu: "Bana gerçeği söyle: İsrail dini ile Edom dini arasındaki fark nedir, hangisi daha muteberdir?" Al-Kadı cevap verdi: "İsrail dini daha muteberdir ve onun hepsi doğrudur..."

Üçüncü gün o (hükümdar) hepsini birlikte çağırdı ve tüm prenslerinin ve kölelerinin huzurunda sordu: "Keşke benim yerime hangi dinin daha iyi ve gerçek olduğuna dair bir seçim yapsaydınız." Onlar hükümdar papaza sorana kadar hiçbir sonuç alamadan dinleri birbirleri ile münakaşa ettiler. "Eğer birisi İsrail dini ile İsmaililerin dinini karşılaştırırsa idi, hangisi seçilebilirdi?" Papaz cevap verdi: "İsrail dini daha iyidir." Sonra o (hükümdar) al-Kadı'ya sordu: "Eğer birisi İsrail dini ile Edomunkini karşılaştırırsa hangisi tercih edilebilirdir?" Al-Kadı cevap verdi: "İsrail dini daha iyidir."

Bunun üzerine hükümdar şu şekilde söyledi: "Şimdi siz İsrail dininin en iyi ve doğru din olduğunu kendi ağızınızdan itiraf ediyorsunuz. Bu yüzden ben İsrail dinini seçiyorum, yani Abraham'ın dinini... O bana hiçbir çalışmaya gerek kalmaksızın söz verdiği altını ve gümüşü veriyor. Şimdi hepiniz barış içinde ülkelerinize gidiniz."

Bundan sonra her şeye gücü yeten Tanrı ona yardım etti ve onu güçlendirdi. O ve köleleri kendilerini sünnet ettiler ve Torah'ı onun için çevirmesi ve kurallarına göre emirlerini düzenlemesi için İsraili bilge bir adamı getirtti.⁶⁵

III. O günlerden sonra orada onun (Bolçan) oğulları hükümdar oğulları olarak yükseldi. Obadiah adı ile. O dürüst ve adaletli bir insandı. O devletini

⁶⁵ Kokovcov, Evrejsko-xazarskaja perepiska, s.22, II. 6-23, 15 (Rusça çevirisi, ss.77-80.)

yeniden teşkilatlandırdı ve İsrail dinini hakkıyla ve doğru bir şekilde yerleştirdi. O sinagoglar okullar inşa ettirdi, pek çok İsrail destanı getirtti, onları gümüş ve altınla onurlandırdı, ve onlar ona 24 kitabı (kutsal kitabı), mishnah, talmutu ve Hazzanlar tarafından kurulan duacıların kurallarını anlattılar. O Tanrıdan korkan, kurallarını ve emirlerini seven bir kişi idi.

Öndan sonra yerine oğlu Hezekiah hükümdar oldu ve ondan sonra da onun oğlu Manasseh...⁶⁶

Bu hikâyeden şu ana öğeler ortaya çıkmaktadır:

1. Din değiştirme bir devlet görevlisinin Kağanlık makamına değil, hükümdarlığa terfisiidir.
2. Din değiştirmenin iki aşaması bulunmaktadır.
3. İlk veya Bol(ç)an kısmı Hazarlar'ın Azerbaycan'da bulunan Ardabil'e kadar uzanan zaferi ile ilgilidir ki bu da Arap kaynaklarına göre H. 112/M.S. 730-731 yılında gerçekleşmiştir⁶⁷. Bu da 1130-1140 yılları arasında yazılan Halevi'nin Kuzarısında verilen Hazarlar'ın "400 yıl kadar önce Musevi oldukları"na ilişkin tarih ile uyumaktadır. Fakat bu vekilharcın (=Bol(ç)an) kişisel bir din değiştirme olup büyük ihtimalle diğer hanedan din değiştirmelerinden (mesela Rus prensi Volodimer'in Hristiyanlığa geçmesi) önce ortaya çıkan din tartışmalarının bir çeşididir⁶⁸.

IV

Din değiştirme ile ilgili iki İbranice hikâyenin diğeri şimdi İngiltere Cambridge'te bulunan Geniza Fragmanındadır. Belge son zamanlarda ilgili kısmı çeviren Norman Golb tarafından incelenmiştir⁶⁹:

Armenya, ve (bizim) babalarımız onlardan önce kaçtı... onlar puta tapanların boyunduruğu altında kalamadıkları için. (Hazarya)a (Halkı) onları kabul etti. Hazarya ba(lkı) ilk başlarda (komşuları Armenya'nın) Torahsız ve yazısız olduklarında Torahsızdı. Onlar bölgede yaşayanlarla akrabalık tesis ettiler, yahu(di) olmayanlarla birbirlerine (karıştılar), onların adetlerini öğrendiler, onlarla birlikte sa(vaşa) gittiler ve bir halk oldular. Bununla birlikte onlar sadece sünnette anlaştılar ve sadece bir kısmı Sabbath'a bağlı kaldı. Bu esnada Hazarya'da hiçbir hükümdar yoktu; fakat onların arasında savaşta kim galip gelirse ordunun başındaki komutan olarak onların başına geçiyordu. (Bu yüzden) Yahudiler oraya gelene kadar savaşlarında kendi adetlerince davranıyorlardı. O gün bir Yahudi, kılıcı ile Hazarya'ya karşı gelen düşmanı kılıcı ile

⁶⁶ Kokovcov, *Evrejsko-xazarskaja pereziska*, s.23, l. 18 ve s.24, l. 4 (Rusça çevirisi, s.80.)

⁶⁷ Kaynaklar ve ayrıntıları için bkz. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, ss.68-77, 148.

⁶⁸ 799 ile 809 arasında. Ayrıca bkz. A.N. Poliak, "Hazarlar'ın Yahudiliğe Adaptasyonu" (İbranice), *Zion* 6/1941-42: 106-112, 160-80.

⁶⁹ Profesör Golb'un eleştirel yorumları bizim de katıldığımız Khazarian Hebrew Documents içinde basılacaktır.

galip geldi ve kaçmaya zorladı. Bu yüzden Hazarlar onu kendi eski geleneklerine göre ordunun başkomutanı olarak kendi başları seçtiler. Onlar Tanrı baş görevliye pişman vermek için acıyana ve kalbine heyecan verinceye kadar devlet görevlerinde kaldılar, sünnet edilinceye kadar onun karısı Sarah onu (onun) yararına olarak etkiledi ve eğitti ve o bunlara oldukça bağlı kaldı. Daha fazlası, genç adamın kuşakları arasında doğru bir kişi olan babası ona yaşam yolunu gösterdi.

Makedon (Bizans) ve Arap hükümdarları bunu öğrendiklerinde çok sinirlendiler ve Hazarya'daki görevlilere İsrail dinine karşı horgören kelimelerle haberciler yolladı: "Nasıl olur da tüm uluslara tabi olan Yahudilerin dinine geçersin?" Onlar bizimle ilgisi olmayan şeyler de söylediler ve görevlilerin kalplerini kötü bir şekilde etkilediler. Sonra büyük görevli, Yahudi söyledi: "Niçin sözlerimizi karşılamıyoruz? Buraya bazı İsrail destanları, bazı Grek destanları ve bazı Arap destanları getirin; ve onlar söylesin bizden ve sizden önceki tanrının (başlangıcından) sonuna kadarki serüvenini" Onlar da öyle yaptılar; (M)ake(do)m bazı (destanları ve aynı zamanda) Arap hükümdarı da gönderdi; ve İsrail destanları da Hazar görevlisinin (isteği üzerine) gönüllü olarak getirildi. Grek onun(?) üzerine iddialar ortaya atmaya başladı ve Yahudiler ve Araplar da bunları çürütmeye başladılar. Sonra yaradılışın altı gününden İsrail oğullarının Mısır'dan çıkmaları ve yerleştikleri bölgeye gelmelerine kadarki İsrail destanı anlatılmaya başlandı. Yunanlılar ve Araplar sıkılarak bunun doğruluğuna şahitlik ettiler ve bunların doğru olduğunu söylediler, fakat onlar arasında da antlaşmazlıklar vardı. Hazarya görevlisi şöyle söyledi: "TYZWL vadisinde bir mağara vardır, orada bulunan kitapları getir ve bunu onlardan önce yorumla. Onlar da öyle yaptılar. Onlar mağaranın ortalarına gittiler, baktılar ki orada söyledikleri Musa'nın kitabı oradaydı. Sonra Hazar halkı ile İsrail oğulları tamamen tövbe ettiler. Bağdat'tan, Horesan'dan ve Yunan ülkelerinden Yahudiler gelmeye başladılar ve ülke insanlarını güçlendirdiler (ve) sonra "Halkın Babası"akdi üzerinde hızlı bir şekilde birleştiler. Ülkenin insanları kendi üzerlerine yargılama yetkisine sahip bir bilgin seçtiler. Onlar onu Hazarya'nın dili ile KGN olarak andılar. Bu yüzden bugüne kadar hakimden sonra gelene de KGN dendi. Onlar Hazarya'nın büyük görevlisinin ismini Sabriel olarak değiştirdiler ve kendi başlarına hükümdar olarak geçirdiler.

Geniza Fragmanının önemi, başkasını kendi dinine çevirmeye çalışılmasını anlatmasından çok, dini bir tartışma ve din değiştirmenin zengin olmayan bir Yahudi anlatısı olmasından ileri gelmektedir. Yine de fragmanda verilen anlatı ile Hükümdar Yusuf'un karşı mektubu birbiri ile uyusmaktadır ve her ikisi de Hazar Hakanlarının Musevileşmesinin ilk aşamasını anlatmaktadır. Bununla

birlikte Yahudi anlatısında hükümdar Yusuf'un mektubunda "Bol(ç)an" olarak geçen kişi burada "Sabriel" olarak görünmektedir⁷⁰.

V

Arapça olarak 943 yılında yazılmış olan Dünya tarihi'nin yazarı Al-Mesudi, Altın Çayır (Mürücü'z-Zeheb) isimli eserinin XVII. kısmını Kafkaslar'daki halkları anlatmaya ayırmıştır. Burada Hazar devleti ile ilgili olarak: *(Hazar) Başkenti sakinleri Müslüman, Hristiyan, Musevi ve dinsizlerden oluşur. Museviler: Hükümdar (al-malik), onun maiyeti, kabilesindeki (ğin) Hazarlardır. Hükümdar Museviliği Halife (Harun) ar-Reşid zamanında (O.P. 786-814) kabul etmiştir. Yahudilerin bir kısmı diğer Müslüman ülkelerden ve Bizans İmparatorluğu'ndan burada gelmişlerdir. Bunun nedeni zamanımızın İmparatoru, H. 332/M.S. 943, Armanus (O.P. I. Romanus Lacapenus 920-944) ülkesindeki Yahudileri Hristiyan olmaya zorlamasıdır... ve Yahudilerin büyük bir kısmı Rum'dan (O.P. Bizans) Hazar ülkesine kaçmışlardır... Burası daha önceki çalışmalarımızda bahsetmiş olduğumuz Hazar hükümdarı tarafından Museviliğe geçişin anlatılmasının yeri değildir⁷¹.*

Ne yazık ki Al-Mesudi'nin daha önceki çalışmaları kayıptır. Bununla birlikte, daha sonraki Arap coğrafyacı Al-Dimaşki (H.727/M.S.1327) din değiştirme ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: "İbn al-Athir (O.P. tarihçi ö.1232) Halife Harun (O.P. Ar-Raşid) zamanında Yahudilerin zorla göç ettirildiğinden bahsetmektedir. Onlar zeki fakat huysuz bir ırkın yaşamış olduğu Hazar ülkesine geldiler ve onlara kendi dinlerini teklif ettiler. (O.P. Hazarya'nın) Halkı bunu kendilerinininkinden daha iyi buldular ve kabul ettiler.⁷²" Ünlü Alman oryantalisti Joseph Markwart (d.1869-ö.1939) burada değinilmiş olan pasaj için boş yere İbn al-Athir'in Tarihi üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. O sonunda Al-Dimaşki'nin verdiği bilginin İbn al-Athir'in değil, Al-Mesudi'nin çalışması olduğu kanaatine varmıştır⁷³. H.487/M.S. 1094 yılında İspanyol bir Müslüman olan al-Bekri tarafından yazılmış bir coğrafya eseri bazı bilim adamlarının Mesudi'nin kayıp hikayesi olduğuna inandıkları bir hikayeyi içermektedir. Bu pasaj:

Daha önceden müşrik olan Hazar hükümdarının (al-malik) Museviliği benimsemesinin nedeni aşağıdaki gibidir. O hristiyanlığı benimsemişti. Sonra onun inancının yanlışlığının farkına vardı ve en yakın devlet görevlilerinden bir tanesi ile içini dolduran kaygı hakkında konuşmaya başladı. Diğeri ona dedi ki: "Oh Hükümdarım, ehl-i Kitap (abl al-kitab) üç sınıfa ayrılır. Onları davet edip onlar hakkında bilgi alın, sonra hangisi doğru ise onu takip edin." Bu yüzden o Hristiyanlara bir piskopos için bir elçi gönderdi. Orada onunla

⁷⁰ Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.158.

⁷¹ Muruğ ad-Dahab, ed. Ch. Pellat, vol. I, s.212, l. 9- s.213, l.1=İng çev. şuradadır: Minorsky, *History of the Sharvan and Darband*, s.146.

⁷² *Cosmographie*, ed. A.F. Mehren, St. Petersburg 1866, s.263=İng. Çev. şurada: Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.146.

⁷³ Markwart, *Osteuropaische und ostasiasche Streifzüge*, s.3.

birlikte, tartışmada yetenekli, piskopos ile tartışan bir Yahudi de vardı ve ona sordu: "Abraham'ın oğlu Musa ve ona indirilen Torah hakkında ne söyleyeceksin?" Diğeri cevapladı: "Musa bir peygamberdir ve Torah doğrudur." Sonra Yahudi hükümdara dedi ki: "O benim ileri sürdüğüm ilkeleri kabul etti. Şimdi ona neye inantıyorsa onu sor." Sonra hükümdar ona sordu ve o da cevap verdi: "Meryem'in oğlu İsa Mesih'in söz olduğunu ve onun Tanrının gizemini bilir kıldığını söylüyorum." Sonra Yahudi Hazarlar'ın hükümdarına dedi ki "O benim ileri sürdüğlerimi kabul ederken benim bilmediğim düşünceleri söyledi." Fakat piskopos kanıt ileri sürebilecek kadar yetenekli değildi. Sonra O Müslümanları davet etti ve onlar da tartışmada yetenekli entelektüel ve bilge bir kişiyi gönderdiler. Fakat Yahudi onu yolda zehirleyecek birilerini kiraladı ve bu yüzden o öldü. Ve Yahudi hükümdarı onun dinine geçirmeye malik oldu.⁷⁴ Bu dini tartışma Hükümdar Yusuf'un karşılığında verilen ifadelerle oldukça benzerdir ve Hazar din değiştirmesinin iki İbranice metinde olduğu gibi imparator'dan⁷⁵ (Kagan) çok Kral⁷⁶ (malik=melekh) ile ilgili olduğu ifade edilmektedir.

VI

Hem al-Mes'udi hem de ad-Dimişki Hazar melikinin din değiştirme tarihini Abbasi halifesi Harun Reşit (H. 170-178/M.S. 786-809) zamanına vermektedirler. Bu tarihlendirme Kuzari'de bulunan ve din değiştirme hadisesinin yarım yüzyıl önce olduğuna dair, yani 730-740 yıllarında, Yahudi rivayeti ile çelişmektedir. Farklılık kolayca halledilebilir, Eğer Müslüman tarihçiler Hazarlar'ın din değiştirmesini Komutan Bol(ç)an'ın şahsi din değiştirdiği esnadaki din değiştirmenin ikinci kısmıyla ilkinden çok Hazar meliki Obadiah'ın Museviliği alenen kabul etmesi ve kanun reformunu tanıtması hadisesi anlamışlarsa çelişki kolayca halledilebilir. Bu farklı görüş çok büyük bir olasılıkla 737 yılındaki Hazar Kağanı'nın İslamiyete geçtiği din değiştirmenin ilk kısmı ile ilgilidir⁷⁷.

Kağan, tarihçi al-Yakubi'nin (ö. 892) verdiği bilgilere göre 799 yılına kadar Hazar dünyasının askeri komutanı ve tam yetkili hâkimi olarak başta kaldı. Bununla birlikte 833 yılında kendi gücünü beg(=melekh) ile paylaşmış bulunuyordu. VII. Constantine Porphyrogenitus'a (948) göre Bizans'a gönderilen Hazar

⁷⁴ Baron V. Rosen'in redaksiyonu şurada. A. Kunik ve Baron V. Rosen, *Izvestija al-Bekri i drugix avtorov o Rusi i slavjanax*, St. Petersburg 1878, s.44, II. 1-13; İng. Çev. Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, s.90.

⁷⁵ Batıdaki Hazar çalışmalarında Kağan yerine İmparator kullanımını yaygın haldedir. Çevirisini yaptığımız makalede de bu kullanım sıkça yer bulmuştur. Biz bu kullanımı Türk tarihine uygun olmaması dolayısı ile Kağan veya hükümdar olarak makalenin çeşitli yerlerinde düzelttik. Ancak bu satırda orijinale bağlı kalma kaygısı ile değiştirmekten kaçındık. Çev.

⁷⁶ Batıdaki Hazar çalışmalarında genellikle, kaynaklarda ihşad veya melik olarak anılan görevliden "Kral" olarak bahsedilmektedir. Bu kullanımın Türk tarih terimlerine uygun olmadığı açıktır. Bundan dolayı makalenin pek çok yerinde geçen Kral ifadesini "melik" olarak çevirdik. Ancak bu cümlede olduğu gibi yanına parantez konulan cümlelere müdahale etmek istemedik ve orijinal şeklinde bırakmayı yeğledik. Çev.

⁷⁷ Bknz. s.266.

elçilik heyeti sadece Kağan tarafından değil, aynı zamanda hem Kağan hem de beg tarafından birleşik halde gönderiliyordu (ο γαρ χαγαυος... και ο πεχ χαξαριας)⁷⁸.

Harun Reşid'in 809'da ölmesinden beri Obediah'ın reformları, yani resmi din değişikliği, 799 ile 809 arasında olduğu farzedilmiştir.

İslam coğrafyacılığının klasik okulu olarak anılan okulun önemli temsilcilerinden olan ve 930-951 yılları arasında çalışan İstahri Hazar ülkesi ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedir.

Hakanlık herhangi bir hâkimiyeti ve zenginliği olmayan saygın kişilerin bir grubundadır. Hâkimiyet sarayı (İmparatorluk dairesi) birisine geldiğinde onlar onu durumu ne olursa olsun herhangi bir karşı çıkma olmaksızın başlarına ban seçerler. Güvenilir bir tanık bana dedi ki onların pazarlarından birinde eklemek satan genç bir adam vardı. Hükümdarları öldüğünde Kağanlıkta ondan daha kıymetli kimsenin olmadığını söyledi, ancak o bir müslümandı ve Kağanlık hiçbir zaman (X. yüzyılda) Yahudi olmayan bir kimseye verilmemişti. Onların sahip olduğu Taht ve altın örtüsü hiçbir zaman kağan dışında hiç kimse için kurulmaz.⁷⁹

İstahri burada İbrani rivayetlerinde değinilmeyen bazı deliller sunmaktadır ki bu da Kağanlık kurumunun Yahudileşmesi ile ilgilidir.

İbn al-Fakih ve İbn Rüste tarafından yazılmış Hazarlar'ın dininin Musevilik olduğunu belirten iki erken dönem İslam kaynağı H. 290/M.S. 903 tarihine kadar yazılmışlardır. İbn al-Fakih delillerinin çoğunu 846-885 arasına tarihlenen İbn Hurdadbih'in çalışmalarından almışken İbn Rüste bilgilerini Doğu Avrupa ve Orta Asya bilgilerini ihtiva eden ve 880-900'e tarihlenen Horasan korpuslarından birleştirmiştir. İbn Hurdadbih'e göre sadece Hazar hükümdarı (al-melik) Yahudiliği kabul etmiştir⁸⁰. Bununla birlikte Horasan Codex'i daha farklı bilgiler vermektedir.

Onlar ihşed (=beg) olarak anılan bir krala (malik=melekh) sahiptirler.⁸¹ En yüksek hükümdar ise Hazar Kağanı'dır. Hazarlar ona itaat etmekten memnun değillerdir ama sadece ismen bağlıdırlar. Hükmetme gücü sadece ihşed'a aittir... Onların tam yetkili hükümdarları tıpkı ihşed ve onun düşünce yolunu takip eden komutanları ve şeflerinin ki gibi Museviliktir. Onların

⁷⁸ Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s.182, 1. 27.

⁷⁹ *Via regnorum*, ed. by. De Goeje, s.224, 1.17-s.225,1.17; İngilizce çevirisi Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, ss. 97-98.

⁸⁰ Çok kullanılan bir versiyonu, al-Yaqut, *Mu'gam al-buldan*, ed. by. Ferdinand Wüstenfeld, vol.II, Leipzig 1867, s.437, 1,8: va-maliku-hum yahuddiyun, "ve onların (Hazarların) beyleri (malik) bir Yahudiydi".

⁸¹ İbn Rüste'nin yazmasında "d" düşmüştür: sayfada "ys" vardır. (*Kitab-al-a laq an nafisa*, ed. by de Goeje, BGA, vol.7, Leiden 1892, s.139, 1.13)Gerdizi'nin sonraki "d" korunmuştur: "bsd", Fakat Arapça "b" şurada uygundur, W. Barthold, ed. in. Akedemik V.V. Barthold: *Socineniya*, vol.8, Moskow 1973, s.36.1.5, ayrıca bakınız. Minorsky, *Hudud al-alam*, s.451.

geri kalanları ise Türklerinki gibi bir dine (Tengri dini olarak bilinen) inanırlar.⁸²

Bu gelişme Ibn Hurdadbih'in çalışmasının ikinci redaksiyonunun, tarihçiden dolayı, tarihi olan 885'ten itibaren bilinir hale gelmiş olmalıdır; O, Abbasi istihbaratının başı olduğu halde o zamana kadar Hazar Kağanı'nın Musevi olduğunu bilmiyordu.

948'de yazdığı De Administrando Imperio'sunda VII. Constantine Porphyrogenitus Hazar iç savaşına değinmektedir:

Kabaroi olarak anılanlar Hazarlar'ın ırkındandı. Şimdi, onlar tarafından onların idarelerine (beg tarafından idare edilen) karşı isyan baş gösterdi ve iç savaş başladığında onların ilk idareleri (beg tarafından idare edilen) başarılı çıktı ve onların bazıları katledildi; fakat diğerleri kaçılar ve Peçenekler'in ülkesindeki (şimdiki Ukrayna) Türkler'in arasına yerleştiler (Kağan'ın yönetimi altında bulunan geleceğin Macarları), ve birbirleriyle dostluk kurdular⁸³.

Ne yazık ki bilgili imparator bu iç savaşın tarihini vermemektedir. Anahathel Kryms'kyj (d.1871-ö.1942) bu hadisenin 833 ile 843 yılları arasında olmuş olabileceğini ileri sürmektedir⁸⁴. O kağanın 833 yılında ikinci bir konumda olmasına rağmen hala Hazar idaresinde aktif bir konumda olduğunu ileri sürmektedir; bununla birlikte 843 yılında tüm gücünü kaybetmişti, mesela Arap halifesi bu esnada Kağan'ı tamamen atlayarak sadece beg ile yazışlıyordu. Herhalde beg, bir başka iç savaşı engellemek için, Kağan'ı Museviliği kabul etmeye zorladı ve kağan al-İstahri'nin "Kağanlık Musevi haricinde kimseye verilmemiştir" diye yazdığı kukla hükümdara geçmiştir. Bununla birlikte al-İstahri, Hazar hanedanının bazı üyelerinin, teorik olarak varis olmalarına rağmen, en geç onuncu yüzyılın ilk yarısında İslamiyetin onlar arasında varolduğunu eklemektedir.

VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar iki diğer Türk topluluğu da ilahi dinlerinden döndüler ki bunlar: Moğolistan'da Uygurlar 763 yılında Maniheizm ve Türk Kağanlığı⁸⁵ ya da Karahanlılar'ın 900 yılında İslama geçişleridir. Uygur-Türk çevirilerinde (ki büyük ihtimalle IX. Yüzyıla tarihlenirler) görülen Mani dindarları tarafından ortaya çıkarılan bazı çağdaş hikâyeler Uygurlar'ın din değiştirmelerinde Orta Asyalı tacirlerin (şartlar) düşük sınıfında yer alan Mani dinine inanan "niyosak"lara çok büyük bir önem vermektedirler⁸⁶. Tacirlerin Karahan hükümdarı Saltuk Buğra Han'ın (ö. H.334/M.955) da İslama geçişinde de açık bir şekilde etkili olmuşlardır. Hazar melikinde olduğu gibi o da önceleri kişisel bir

⁸² Ibn Ruste, ed. by., M.J. de Goeje, s.139,II,9-14.

⁸³ Edited by. Gyula Moravcsik, s.174, İngilizce çevirisi s.175.

⁸⁴ Ural-Altaysche Jahrbücher, 36/1965, ss.390-92.

⁸⁵ Metinde imparatorluk olarak geçen ifadeyi Kağanlık olarak düzelttik. Çev.

⁸⁶ Edited by. Willy Bang-Kaup ve Annemerie von Gabain, *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin 1929, ss.3-14.

şekilde din değiştirmiştir ve bir süre sonra yeni dinini açık bir şekilde gözler önüne sermiş ve yönetici sınıfı da bu dine geçirmiştir⁸⁷.

Başka bir yerde Provence'da bulunan bir Yahudi ticaret şirketi olan ar-Radaniya'nın Hazar melikinin Museviliği benimsemesindeki direk etkisini iddia etmişim⁸⁸. Burada VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar savaşçı bozkır toplumlarının tüm üç din değiştirmesinin, kendi din merkezlerinden gönderilmiş herhangi bir uzman misyoner veya bilgili din adamları olmaksızın gerçekleştiğini vurgulamıştım.

Uluslar arası tüccarlar, Uygurların, Türklerin ve Hazarların din değiştirmelerinde kendi başlarına sorumludurlar. Tacirler bu topluluklarla dostça ve düzenli ilişkiler kurdular ve bu topluluklar tacirlerin, halklarının inançlarını bırakıp onların dinlerine geçirme çalışmalarına müsaade ettiler. Tacirler dinlerini, halkın alışmamış olduğu dini bilgilerden soyutlamak için çekici gelebilecek şekilde popülerize edilmiş bir halde takdim ettiler. Eğitimli din adamları, savaşçı bozkır toplumlarıyla, onların tamamen yabancı ve anlaşılmaz dogma ve ideolojileri ile karşılaştılar. Üç din değiştirmesi hadisesi de onlar (resmi misyonerler A.Ö.) tarafından yapılmadığından -çünkü din değiştirme hadisesi herhangi bir yere bağlı olmayan tüccarlar tarafından başarılmıştır- bu olaylar zamanın din merkezleri tarafından kaydedilmemiştir⁸⁹.

Khazar horsemen

⁸⁷ Omeljan Pritsak, *Von den Karluk zu den Karachiden*, Zeischrift der Deutshen Morgenlandischen, Gessellschaft, Wiesbaden, 101/1951, ss.290-92; O.Pritsak, *Die Karachaiden*, Der Islam, Berlin, 31/1953, ss.24-25.

⁸⁸ Bu sorun *The Origin of the Rus* içinde 4-6. sayılarında tartışıldı; ayrıca bunun giriş kısmına da bakınız. *The Origin of Rus*, Cambridge Mass. 1976, ss.19-20.

⁸⁹ Çok tartışılan Prens Svylatoslav'ın zaptından sonra Hazar Yahudilerine ne olduğu tartışması sorununa benim önerim için *Origin of Rus*'un 4-6. sayılarına bknz.